

The background of the cover is a historical painting depicting the interior of a church. Large, fluted columns line the nave, with a high vaulted ceiling. In the foreground, a person in a red coat stands with their back to the viewer, looking towards a group of people in the distance. One person is kneeling on the floor, possibly in prayer or mourning. The lighting is warm and dramatic, highlighting the architectural details and the figures.

RENS TIENSTRA

Halverwege de Opstand

In het spoor van Aernout van Buchel, mei 1619

Halverwege de Opstand

Ter herinnering aan Jan Kloos (1860-1938),
geschiedschrijver en 'De Late Bakker'

Halverwege de Opstand

In het spoor van Aernout van Buchel, mei 1619

RENS TIENSTRA

Hilversum

Verloren

2026

Afbeelding op het omslag:
Voorzijde, *Interieur van de Oude Kerk te Delft met de grafombe
van Piet Hein, luitenant-admiraal van Holland.*
Toegeschreven aan Gerard Houckgeest, ca. 1650. Rijksmuseum, SK-A-1971.

Achterzijde, Van Buchels notitie van zijn eerste bezoek aan Noordwijk,
februari 1590. UBU, Hs. 798; 6 E 15*, fol. 119v.

Schutbladen, de aantekeningen voor Van Buchels *Res pictoriae*.
UBU Hs. 1781 (Hs 5 J 21), fol. 22r.

© 2026 Rens Tienstra
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464552430

Omslagontwerp: @
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

*This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR).
No part of this publication may be reproduced in any form,
including use for text and datamining, and scraping, without written permission from the publisher.*

Inhoud

Inleiding	7
1 De aantekeningen	15
2 De schrijver	29
3 Memoria (1)	37
4 De Muzen	45
5 De Bataaf	55
6 Memoria (2)	65
7 De dichters	79
8 De zonen	89
9 Memoria (3)	97
10 De sterren	111
11 De leer	121
12 Memoria (4)	131
13 De touwen	143
14 De verwarring	153
15 Memoria (5)	167
16 De kronieken	177
Dankwoord	193
Noten	194
Lijst van afbeeldingen	209
Bronnen	212

Inleiding

‘Op een andere steen, die gebroken is ...’

Men ziet ze lopen, de heren. En dan weer stilstaan, als een interessante inscriptie de aandacht heeft getrokken. Eén van hen vertelt de anderen wat hij weet van het geobserveerde. Een ander maakt vluchtige notities op papier, om later in detail uit te werken. Zo gaan ze langzaam door de grote kerk, van opschrift naar opschrift. De schrijvende heer vat de verkenning later samen in korte memoranda: ‘In de kerk heb ik grafzerken gezien, die kennelijk van elders hierheen gebracht waren. Op een ervan stond als randschrift: ...’ Doelgerichte beschrijvingen, vervat in zinnen zonder opsmuk. En daarvan vele honderden.

Een kerkgebouw, zerken, inscripties en wat secundaire info over het geziene. Voor de auteur van deze woorden was het ook genoeg. Hij vertrouwde jarenlang duizenden soortgelijke observaties toe aan het papier. Kerken, stenen, wapenborden, gebrandschilderde ramen, opschriften: alles sec beschreven, meestal begeleid door nagetekende wapenschilden. Een monnikenwerk. Het uiteindelijke resultaat bundelde hij in een werk, waarvan de uitgebreide titel sterk contrasteert met de zakelijkheid van de observaties: *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa (cum annotationibus Latine, Belgice et Gallice scriptis)*, ofwel: ‘Inscripties en monumenten aangetroffen in Laaglandse kerken en kloosters, (met aantekeningen in het Latijn, Nederlands en Frans)’.¹ Dit letterlijk monumentale werk stond niet op zichzelf. Eerder had de schrijver op soortgelijke wijze zijn woonplaats Utrecht en de dorpen in de omgeving verkend, op zoek naar middeleeuwse *memoria*. Ook die honder-

den observaties waren gebundeld in het boek *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, 'Monumenten aangetroffen in de kerken en kloosters in de stad Utrecht en het omliggende land'.² In 1617 had hij de monumenten van Groningen en Emden opgetekend in een derde werk, de *Monumenta quaedam sepulchralia, et publica in templis, aliisque locis inventa et descripta, quae in libris observationum ac hactenus descriptorum monumentorum meis non habentur* ('Grafmonumenten en openbare gedenktekens, in kerken en andere plaatsen gezien en beschreven, die in mijn boeken met waarnemingen en tot nu toe beschreven monumenten nog niet voorkomen').³ En steeds weer kerkgebouwen, zerken, glazen, wapenschilden en enige begeleidende info over het geobserveerde. Maar waarom werden zulke observaties eigenlijk opgetekend? Wat wilde de schrijver ermee bereiken? Wie las dit soort boeken?

De *Inscriptiones* is 266 bladzijden lang, of liever gezegd rijk. Vanaf de eerste pagina wordt direct duidelijk gemaakt dat de maker niet uit is op een meeslepende verhaallijn: 'Het Sticht. In de St. Joriskerk, de voornaamste kerk van Amersfoort, bevindt zich onder andere dit grafschrift met familiewapens op een grafzerk: ...' 265 bladzijden later is de toon onveranderd gebleven: 'Uitbergen werd in 1433 gekocht door Jacob Utenhoven, die voor een deel opgevolgd werd door Jan Utenhoven. Daarna kwam Philippa Utenhoven, de vrouw van Christoffel Barousius, Portugees, zij bleven kinderloos. Vervolgens kwam het aan Jan Coudenhoven, ridder, toen aan zijn zoon Jan, daarna aan Claas, de zoon van Jan, ridder, en nu aan de heer van Uitbergen en Overmere, de enige erfgenaam.' Bij het omslaan van die laatste bladzijde blijft vooral één woord hangen: noodzaak. De onverzettelijkheid waarmee de schrijver kennelijk al die kerken en kloosters is langsgegaan, waar hij moet hebben rondgelopen, waar hij heeft zitten tekenen. Waar hij waarschijnlijk de kosters en de onvermoede kerkgangers tot vermoeienis toe heeft uitgehoord. 'Wie liggen daar begraven?', 'Hoeveel kinderen kregen zij?' – alles jarenlang nauwkeurig op- en natekenend, van Amersfoort tot Uitbergen.

De geschiedenis had ook anders kunnen lopen. Jaren ervóór was deze encyclopedische observant drieënhalve maand in Rome geweest, waar hij met net zulke toewijding alles optekende wat hem maar interesseerde. In vele tekeningen vatte hij wat de stad hem te bieden had, van kleine munten tot monumenten, van graffiti tot fontein. De teksten, kaarten en stadsgezichten hadden vele pagina's gevuld van zijn kloeke tweedelige *Commentarius*, dat ook bewaard is gebleven.⁴ De Eeuwige Stad beviel hem bijzonder goed. Er was genoeg afkeurenswaardig te melden over de dranklust, de prostitutie en de algeheel chaotische infrastructuur,⁵ maar in zijn latere werk zou hij altijd met warmte over Italië blijven schrijven. Helaas was er niet genoeg geld geweest om langer te kunnen blijven. Door toedoen van een corrupte schipper was hij al met zeer beperkte financiële middelen in Rome aangekomen.⁶ De steun van enkele landgenoten in Rome en een geïmproviseerde aanstelling als klerk in de Romeinse archieven hadden enige ademruimte geboden, maar uiteindelijk had hij toch onder ogen moeten zien dat de toestand hopeloos was.⁷ Slechts drieënhalve maand nadat hij was aangekomen in de stad waar hij zo graag nog méér had willen zien, verliet hij zijn geliefde Rome, om via Duitsland huiswaarts te reizen.⁸

Op 4 juli 1588 zette de inmiddels 23-jarige Aernout van Buchel⁹ – verlatiniseerd: 'Arnoldus Buchelius' – weer voet op zijn geboortegrond. Hij had reeds kennisgenomen van de Lage Landen, van Frankrijk, Italië en van Duitsland. Hij had opleidingen genoten (maar nooit echt afgerond) in Utrecht, Leiden en Douai, gevolgd door een reis langs de monumenten van de klassieke Oudheid. Zijn thuisstad Utrecht was in de tussentijd veranderd, en Van Buchel ook. De Europese reis deed hem met andere ogen om zich heen kijken. In het bijzonder naar wat er nog aan middeleeuwse gebouwen, grafstenen en gebrandschilderde ramen te zien was. En hij begon te schrijven. En te tekenen. En te schilderen. 'De overblijfselen van Nederlandse monumenten (...) verzamelen alsof ze van een schipbreuk zijn aangespoeld,' zoals

hij het zelf omschreef.¹⁰ Sommige van de kerken en kloosters in zijn thuisstad Utrecht waren reeds gesloopt, anderen zouden spoedig zeker volgen. Katholieke sporen van weleer moesten langzaam wijken voor nieuwe geloofsrichtingen. Adellijke monumenten stonden er ongeliefd en onbeschermd bij. En Van Buchel begreep, dat er nog veel meer zou verdwijnen. Op het monomane af tekende hij het voor hem noodzakelijke op, voordat het te laat was.

Noodzaak. Om dezelfde reden liep hij, 31 jaar na zijn terugkeer uit Rome, als vriend van de Noordwijkse adellijke familie Van der Does¹¹ in mei 1619 de middeleeuwse kerk van de Hollandse plaats Noordwijk binnen. In februari 1590 had hij dit kustdorp een eerste maal bezocht, en ook na 1619 zou hij er terugkeren. Net als in Rome noteerde hij daar met dezelfde, onveranderlijke interesse een tiental inscripties en bijbehorende wetenswaardigheden. En zoals Rome werd ook Noordwijk vereeuwigd in een stadsgezicht vanaf een heuvel – maar nu in de vorm van een Hollandse duintop.

Van Buchels observaties in Noordwijk nemen slechts twee bladzijden van de monumentale *Inscriptiones* in beslag. Twee pagina's, die niet veel méér dan droge feiten van wapenborden en adellijke geslachten lijken te bevatten. 'In de kerk lag een blauwe grafsteen ...', 'Er hing een bord met de geschilderde wapens van ...' Maar tussen de regels door klinkt onrust: 'grafzerken (...) die kennelijk van elders hierheen gebracht waren'; 'verwarde binnenlandse toestanden'; '... waar nog armzalige resten van overgebleven waren ...' Haast iedere beschrijving uit de *Inscriptiones* is vergelijkbaar paradoxaal in vorm en inhoud als de Noordwijkse aantekeningen. In korte objectieve waarnemingen worden feiten genoemd die, tezamen gelezen, meer en meer wijzen op een voorgeschiedenis van strijd, vlucht, vernieling, gedwongen aanpassing en improvisatie: '... de oude ramen waren gebroken, gerepareerd, en de familiewapens op een verwarde manier gezet.' Van Buchel gaat daar nauwelijks op in. In de *Inscriptiones* observeert hij vooral. Maar de voornoemde

grafzerken zijn een typisch voorbeeld van wat tegelijkertijd genoemd en gesuggereerd wordt. Ze liggen – meermaals ternauwernood gered – heden ten dage nog steeds in de Noordwijkse Oude Jeroenskerk. Hun oorspronkelijke positie echter was op de graven van leden van het adellijke geslacht Van Boekhorst, in verschillende kloosters in de omliggende streek.¹² Kloosters, die de verwoestingen van de belegeringen van Leiden in 1573-1574 niet overleefden. Slechts door de inspanningen van (waarschijnlijk) de Van Boekhorsten zelf vonden de zerken hun uiteindelijke rustplaats in de Jeroenskerk.

De *Inscriptiones* zijn een paradox. Schijnbaar onbekommerde kerkbezoeken waarbij wat curiosa worden genoteerd, die bij nadere beschouwing steeds meer blijken geven van een journalistenbezoek aan recent oorlogsgebied. Een oorlog, die overigens nog steeds volop woedde. Van Buchels leven (1565-1641) viel vrijwel geheel samen met de Tachtigjarige Oorlog: van de Beeldenstormen van 1566 tot de Vrede van Münster in 1648. Hij maakte zijn *Inscriptiones* midden in die strijd. De oudste vermelding is van 1609, de meest recente van 1632. Het is een werk waar een man van zijn 44^e tot en met zijn 67^e levensjaar aan bleef schaven. Het besef dat al die observaties ten tijde van een oorlog werden gemaakt, stelt ook de observatie van het onbeweeglijke Noordwijkse kerkinterieur in een ander licht: dat een deel van wat Van Buchel in mei 1619 om zich heen zag, daar was doordat die oorlog nog steeds woedde. Dat de familie Van der Does hem kon ontvangen als Heren van Noordwijk, doordat de Van der Doesen een cruciale rol hadden gespeeld bij het ontzet van Leiden. En dat zijn gastheer Steven van der Does twee jaar later zou overlijden vanwege – Van Buchels woorden – de *turbata re domestica*: de ‘verwarde binnenlandse toestanden’.¹³

Aernout van Buchel maakte het allemaal mee. Hij beleefde de oorlogen in binnen- en buitenland, de Beeldenstormen, de godsdiensttwisten. En tegelijkertijd zag hij de opkomst van de handel, de welvaart, de stichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Een nieuw tijdperk brak aan voor de noorde-

lijke Lage Landen, terwijl het gevaar bij lange na niet geweken was. Een turbulente tijd, waar de gewoonste zaken ook gewoon doorgingen. Noordwijk, de kuststreek rondom Leiden en de Lage Landen bevonden zich in mei 1619 in een paradox die op iedere bladzijde van de *Inscriptiones* doorschijnt.

De observant Van Buchel deed wat hij eerder ook in Frankrijk, Duitsland en Italië had gedaan. Hij legde al zijn gedachten en belevenissen vast in brieven, gedichten, notitieboeken, tekeningen, vriendenboeken en verhandelingen. En vaak keerde hij weer terug op zijn eerder gemaakte schreden, om nieuw gevonden weetjes of meer recente ontwikkelingen toe te voegen aan het reeds geschrevene. Gewone zaken, die tezamen spreken van een ongewone spanning. En daarom is het werk van Van Buchel zo fascinerend. De dwarsverbanden. Het suggestieve. Het noodzakelijke.

In Stocker hock tot liden ston
de natvolgenel ten henn wape
nig ande cartueren inde glash
In het eeste a capite t'mple

De 2. 3. 4. 5. nae get moordhica
murels confusit de nullis in
blematibus aut scutis insignita.
Int 6. glab stach dese wapens

het stonende int conijd aen den moort
dumtaren 16. groot ende pgeoy
biden hennelst fignit ydgen
dat met fip humpel impelomni
tenati dact vunt g'duct stach
ende onder de wapens, ruy
follutis aulero romtati.
het 8. 9. ende t'ende stach aly
dande fide vunt ydgen ract.
het eeste 12. fime nullis no
tata fignit, temporid inuria
ip ablatit et confregit
In 13. bitro ex fupelunt figna.

In 14. bitro hystoria palmarum dyonla
15.

16.
vitem duos habet m/ toya
pupura. duos item fahit
atento. mja

a dug it luit
kubelard.

pura fenta
fuffe cadit
It que tam
recupia

In Palo 17 hystoria refacit
triond chusti expreffa eat
mja vico fiquentium tam
viorum quam mulierum ma
gine pstante

In 18. glab fip de fclmch dunt
ende stach de wapens confid
luch.

Aende 7unt fide m fct 21. gl
opclimment stach dese wape
nig

De aantekeningen

Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa is een boek met meerdere gezichten. De honderden afbeeldingen nodigen uit tot doorbladeren, maar het boek laat zich als geheel niet makkelijk bevatten. Willekeurig geopende pagina's tonen kleurrijke taferelen vol wapenschilden en hun respectievelijke eigenaars, dan weer ongenadig dicht opeen geschreven lappen tekst. Latijn, Nederlands en Frans wisselen elkaar meestal onvoorbereid af. En geregeld zijn er na volgeschreven pagina's opeens pagina's met enkel wat minimale aanzetten voor kolommen, als veelzeggende leegtes voor nooit gemaakte verkenningen.

Zeker, er was ooit sprake van een vooropgezet plan. Op vijf plaatsen in het werk gaf de samensteller namelijk aan waar hij met een nieuw onderwerp wilde beginnen.¹ Het boek moest natuurlijk openen met Van Buchels geboortestreek *Traiectensia*, Utrecht. Kennelijk waren er nog wat locaties te bezoeken en te duiden, die in de *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa* nog geen plaats hadden gekregen. Daarna moest *Geldrica* volgen, gevolgd door *Hollandica* en *Brabantica*. Een ambitieuze indeling, die de schrijver al werkende tot op zekere hoogte aanhield. Het Utrechtse deel bijvoorbeeld gaat na 38 bladzijden vol beschrijvingen over plaatsen in het Sticht en Gelderland, verder helemaal over Holland.

Vele bladzijden van deze verkenningen werden uiteindelijk ingevuld, maar er was ook duidelijk nog werk te verzetten. De indeling van de pagina's is geheel eigen aan Van Buchels 'monumentenboeken': bladzijden verdeeld in (meestal) twee kolommen, waarbinnen ramen, grafmonumenten en wapenborden

Aan het begin van de zeventiende eeuw trok Aernout van Buchel (*Arnoldus Buchelius*, 1565-1641) door de Lage Landen om zoveel mogelijk monumenten, grafschriften en schilderijen op te tekenen, voordat het te laat was. Veel van dat erfgoed was al vernield door de eerdere strijd tegen Spanje – en veel ervan werd nog steeds met sloop bedreigd. Met zijn duizenden aantekeningen, dagboeknotities, tekeningen en schilderijen maakte Van Buchel tegelijkertijd kleurrijke verslagleggingen van de Republiek in roerige jaren.

Halverwege de Opstand richt de blik op één enkele pagina uit Van Buchels enorme oeuvre: het verslag van zijn bezoek aan Noordwijk, mei 1619. De maand vormde een scharnierpunt in de geschiedenis van de Republiek en Van Buchels eigen leven. Eén pagina, als aanleiding voor verrassende verkenningen van Van Buchels oeuvre en zijn tijd. Een momentopname van de spanningsvolle vroege zeventiende eeuw, halverwege de Opstand.

Over de auteur

Dr. Rens Tienstra is componist, dirigent, conservatoriumdocent, musicoloog en historicus. Van zijn hand verschenen reeds vele kunsthistorische publicaties, waaronder de met lof ontvangen boeken *Duizend jaar doorgegeven* (2024) en *Engelenspel* (2025).

9 789464 552430 >